

Тема. ОСНОВНІ НАПРЯМИ У ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ

План:

1. Загальна характеристика філософії Нового часу.
2. Емпіризм Ф. Бекона.
3. Сенсуалізм Дж. Локка.
4. Раціоналізм Р. Декарта.
5. Проблема субстанції у філософії Нового часу.

1. Загальна характеристика філософії Нового часу.

Новим часом називають епоху XVII-XVIII століття в історії європейської науки і культури.

Проблематику філософії цього періоду визначали такі чинники, як:

- наукова революція (XVI-XVII) ст.);
- формування громадянського суспільства (XVIII ст.).

Основні філософські проблеми:

- гносеологічні проблеми, зокрема, проблема методу пізнання;
- проблема субстанції;
- соціально-політична проблематика.

XVII ст. — епоха великих географічних відкриттів і буржуазних революцій — звела на престол нову царицю — Науку. З часів Ньютона віра в її всемогутність починає набувати рис нової магії. Еталоном епохи стала найбільш строга і досконала наука — математика: було заявлено, що наука досягає досконалості лише тоді, коли їй вдається скористатися математикою. Не випадково і свої філософські системи мислителі намагаються будувати на зразок геометрії.

Але що прокладає дорогу до істини? Звісно, досягти її неможливо, не маючи бездоганного *методу*. У філософії Нового Часу проблема методу стає основною. Що найплідніше: йти від *часткового до загального* (індукція) чи, навпаки, від *загального до часткового* (дедукція)? Що є критерієм істинності — експеримент чи внутрішньо необхідна логіка? На що потрібно спиратися, пізнаючи світ: на розум чи на відчуття? Залежить розум від чуттєвих сприйняття чи, навпаки — сприйняття визначається розумом? Так визріває характерна для всієї епохи суперечка *емпіризму і раціоналізму*.

Емпіризм (грец. *empeiria* – досвід) – філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

Раціоналізм (лат. *ratio* – розум) – філософський напрям, який визнає центральну роль в пізнанні розуму, мислення.

І нарешті, які перспективи пізнавального тиску людини: чи піддається світ цілком і остаточно нашим пізнавальним зусиллям? Що ліпше: скептицизм чи пізнавальний оптимізм?

Головним же серед пізнавальних питань є, безперечно, питання про *субстанцію* (тобто про першооснову і першопричину всього існуючого): єдина вона чи подвійна, або ж існує багато субстанцій? Відповідно до того чи іншого розв'язання цього питання у філософії Нового Часу склалися три принципові позиції: *монізм* (Спіноза), *дуалізм* (Декарт) і *плюралізм* (Лейбніц).

Який же узагальнений портрет тієї епохи? XVII ст. супроводжувалося підйомом почуття особистості, зростанням ініціативи і поглибленням індивідуалізму.

Серед основних рис філософії Нового Часу можна виділити:

1. ***Гносеологізм***
2. ***Деїзм***
3. ***Механіцизм***.

1. Гносеологізм характеризує той культ пізнання й абсолютизації науки, про який йшлося вище. *Гносеологізм можна визначити як світоглядну настанову, яка виходить із того, що теоретичне пізнання є вищим виявленням духовності і сенсом життя людини.* Саме гносеологізм виступає основною рисою філософії Нового Часу, визначаючи інші.

2. Деїзм вказує на ті зміни, що відбулися у ставленні людини до Бога. Усе почалося з того, що філософи Нового Часу відчували певне ускладнення, прагнучи поєднати ідею Бога як всемогутнього Творця і Деміурга з уявленнями про *внутрішні* закономірності природи. Деїзм запропонував варіант так би мовити «*Бога і машини*»: Бог дає світу перший поштовх, а потім усувається від справ, надаючи Всесвіту-машині розвиватися відповідно до **природних законів**.

Тут необхідно зазначити, що всі мислителі Нового Часу і навіть епохи Просвітництва були людьми віруючими. Наприклад, краса і гармонія фізичних формул ще раз переконали Ньютона в існуванні Творця. Але процеси секуляризації свідомості вже почалися: в основі їх лежав невтомний пошук **природних і незалежних від Бога закономірностей природи**.

3. Механіцизм характеризує спосіб розуміння і природних процесів, і людини, він був властивий Новому Часу і полягав у тому, що всі різноманітні форми розвитку світу можуть бути зведені до механічного руху. Якщо світ влаштований раціонально, значить, він схожий на механізм, в якому всі складові елементи діють узгоджено і виконують свою функцію. Адже механіка, завдяки Ньютону, стала законодавицею і засобом пояснення будь-яких процесів, як стосовно суспільства, так і стосовно людини. Знаменита формула «людина — машина» — це красномовне вираження механіцизму Нового Часу.

Обмеженість того розуміння людини бачили вже сучасники: так, шведська королева Крістіна, посміхаючись, говорила своєму філософському

кумиру Декарту, що в його побудовах все дуже розумно, але їй «ніколи не доводилося бачити, щоб механічний годинник народив маленький годинничок...»

2. Емпіризм Ф. Бекона

Засновником емпіричної традиції у філософії Нового часу є *Френсіс Бекон* (1561—1626 рр.). Його гаслом стало – «Ми можемо стільки, скільки ми знаємо», «Знання і могутність людини збігаються», «Знання — сила!».

З усіх можливих видів досвіду він розрізняє *«плодоносні»* і *«світоносні»* досвідами. Перші приносять *безпосередню користь*, *другі відкривають широкі обрії, пояснюючи закони природи*. «Природа перемагається тільки шляхом покори їй», тобто необхідно поважати її закони, тому філософія покликана бути теоретичним обґрунтуванням практики світоносних досвідів.

Як же здійснити цю мету — знаходження наукою всемогутності? Перш за все слід усунути перешкоди, що лежать на шляху до пізнання. Такими перешкодами є *«ідоли»* пізнання — «глибинні причини самообману людського розуму» (термін *«idola»* походить від грецького «ейдолон» — тінь «померлого», тобто його оманливе бачення). У своїй головній праці «Новий Органон» Бекон наводить чотири таких «ідоли».

1. Ідоли роду. Вони притаманні всьому людському роду, тому що в усіх людей недосконалі органи чуттів. Справа ускладнюється ще й тим, що мислення інертне, піддається владі звички і прагне «швидше» все пояснити.

2. Ідоли печери. Це поширені суб'єктивні перекручування і деформації процесу пізнання із-за особистих пристрастей, симпатій і антипатій людей. Назва «ідоли печери» походить від платонівського міфу про печеру, де свідомість людини було уподібнено тій стіні печери, на якій виникають тьмяні відблиски подій, що відбуваються поза печерою. Бекон вважає, що розум людини більш схожий не на відшліфоване дзеркало, а на нерівну стіну печери або «магічний ліхтар, що створює міражі».

3. Ідоли ринку (або площі) полягають в прихильності забобонам, що з'являються від словесної плутанини.

4. Ідоли театру виникають з помилкових філософських вчень. Бекон вбачає у багатьох філософських системах минулого нібито театральні комедії про вигадані світи, що не відповідають істинному стану справ, і своє завдання вбачає у зриванні театральних масок (тут, дійсно, відчувається переформування з Шекспіром).

Очищення розуму від помилок — це тільки перший крок. Наступним повинен стати вибір продуктивного методу відкриттів. Такий метод має бути «мистецтвом винаходу», адже досі відкриття робилися випадково, не

методично. Їх було б зроблено набагато більше, якби дослідники були озброєні: *по-перше*, знаряддями, що сприяли б удосконаленню **здатності нашого сприйняття**; *по-друге*, знаряддями, що удосконалюють **саму людську думку**.

Потрібно обрати один з трьох можливих шляхів пізнання: «павука», «мурашки» чи «бджоли».

1) **«Шлях павука»** — це спроба вивести всі істини тільки з власної свідомості, подібно павуку, що вимотує із себе павутиння.

2) **«Шлях мурашки»** — це вузький емпіризм, що безладно тягне в «мурашник» усі факти, що трапляються на його шляху, але не здатний ні на які узагальнення.

3) І тільки третій шлях — **«шлях бджоли»** — поєднує в собі властивості перших двох: він полягає в переосмисленні фактів, які нагромаджуються з досвідом, подібно до бджоли, що збирає з квітів солодкі соки і переробляє їх на мед.

3. Сенсуалізм Дж. Локка.

Систематичності і цілісності емпіризм набув у працях видатного англійського мислителя *Джонна Локка* (1632—1704 рр.). Його основна праця називається «Дослідження про людське розуміння». Дж. Локк є сенсуалістом.

Сенсуалізм (лат. *sensus* – відчуття, почуття) – напрям у філософії, який визнає *відчуття* єдиним джерелом знань.

Локк стверджував, що людська душа при народженні є чистою дошкою *«tabula rasa»* і тільки чуттєвий досвід залишає на ній сліди. «Немає нічого в інтелекті такого, чого не було б раніш у чуттях». Він піддав різкій критиці вчення про «вродженні ідеї» Декарта, який вважав, що деякі найпростіші ідеї притаманні розуму від природи, тобто становлять його природу – «вроджені».

Локк вважає, що всі ідеї походять із досвіду. При цьому він розрізняє зовнішній і внутрішній досвід. *Зовнішній* – чуттєве сприймання речей зовнішнього світу, *внутрішній* – самоаналіз діяльності свідомості (аналіз відчуттів, пам'яті тощо). Людина, наприклад, може сприймати будинок і водночас аналізувати, як вона його сприймає. Внутрішній досвід Локк називає *рефлексією*. Визнання рефлексії – діяльності самого розуму як джерела ідей, свідчило про вимушений відхід мислителя від крайнього емпіризму. Адже так званий «внутрішній досвід» не є чуттєвим досвідом у справжньому розумінні цього слова.

Дж. Локк стверджував: «Істинне знання вперше виникло у світі завдяки досвіду і раціональним спостереженням, але гордовита людина, не задовольняючись тими знаннями, одержати які вона була здатна і які для неї корисні, хотіла б проникнути у приховані причини речей, висунути принципи

і встановити максимуми щодо рушійних сил природи, даремно очікуючи, що природа, або, по суті, Бог, чинитиме відповідно до тих законів, які людина для неї накреслила... Це марнославство поширилося на багато розділів натуральної філософії, і чим більше воно уявляється витонченим і вченим, тим більше воно виявляється шкідливим, перешкоджаючи зростанню практичного знання» (з незавершеної праці «Про медичне мистецтво», 1668). Такою ж була позиція Ньютона, коли він відмовився висунути будь-які гіпотези щодо прихованих причин сил тяжіння, обмежившись просто встановленням факту і обмовившись при цьому відомими фразами: «Гіпотез не вигадую» і «Фізика, бережись метафізики».

В емпіризмі втілилася ідея саму філософію перетворити за образом і подобою експериментальної науки. Саме тоді була закладена ідея міряти філософію масштабом науки.

4. Раціоналізм Рене Декарта.

У той час, коли в Англії закладалися основи *емпірико-індуктивного методу*, у Франції почав створюватися інший — *дедуктивно-раціоналістичний* — метод пізнання. Його основоположником був Рене Декарт (1596—1650 рр.). Чуттєвий досвід, за Декартом, не може бути джерелом знання і критерієм істини — саме в цьому він противник Бекона. Адже дані чуттєвого досвіду абсолютно ненадійні: адже під час сну ми теж щось відчуваємо, що реально не існує, — це є ілюзія чуттів. Чи не є ми жертвами таких ілюзій на кожному кроці? Відомо, наприклад, що ампутована нога болить на погану погоду, і подібних прикладів багато (оскільки Декарт у молоді роки вивчав медицину і вів життя мушкетера, ці приклади були відомі йому дуже добре). Тому Декарт виходить із принципу: сумнівайся в усьому! У тому, що існує навколишній світ і навіть власне тіло: може, якийсь злий і всемогутній ошуканець створив мене таким, що мені тільки здається, ніби в мене є тіло, а насправді його немає? Єдине, що безсумнівно — це сам акт мого сумніву. Якщо я сумніваюся, значить я мислю, отже, факт мого сумніву точно доводить існування мислення. «Мислю, отже існую» (*cogito, ergo sum*) – відомий вислів Декарта.

На цьому фундаменті — на визнанні мислення основою всього — Декарт і зводить високий будинок свого **дедуктивно-раціоналістичного методу**. Одна з найхарактерніших рис раціоналізму — ототожнення *реальної причини (causa)* і *логічної основи (ratio)*, тобто мається на увазі, що природні зв'язки можна повністю звести до зв'язків логічних, і, таким чином, пізнаючи власний логічний смисл, розум пізнає і весь навколишній світ.

Отже, *дедукція* — це ланцюжок достовірних логічних висновків, що спираються на «абсолютно достовірні положення» (тобто, аксіоми).

Достовірність же аксіом, за Декартом, полягає в тому, що вони являються розуму *інтуїтивно*: дуже ясно, зрозуміло і чітко. Озброєний достовірними засобами (інтуїцією і дедукцією), розум здатний «досягти пізнання всього».

Справжню філософію, вважав Декарт, завжди пізнаєш по тому, що її пронизує єдиний метод і вона складається в єдину систему. «Всі науки настільки пов'язані між собою, що легше вивчити їх усі одразу...». У своїй знаменитій праці «Міркування про метод» Декарт викладає правила раціоналістичного методу, що задовольняють чотири вимоги:

1. Приймати за істинне лише те, що з'являється розуму в ясному і чіткому вигляді, так що до нього не має жодного сумніву, тобто, цілком очевидне. Це значить, що розумна інтуїція, яка базується на вроджених ідеях, абсолютно безпомилкова і не потребує навіть якоїсь особливої напруженості духу.

2. Ділити кожне досліджуване явище на стільки частин, на скільки це можливо і необхідно для подолання всіх труднощів. Йдеться, як бачимо, про аналіз.

3. Дотримуватися певного порядку мислення: «Тільки із самих простих і найбільш доступних речей повинні виводитися найсокровенніші істини», — заявляє Декарт.

4. І останнє: складати перелік і огляди так повно, щоб була впевненість у тому, що нічого не пропущено.

Отже, «мислю, значить існую» — основа раціоналізму.

Перша проблема, з якою Декарт зіткнувся при розбудові науки на основі такого методу, була проблема відправних істин (звідки походять чіткі і виразні істини?). Він заперечував чуттєвість як джерело таких істин, оскільки відчуття підвладні всіляким спотворенням. Тож він приходив до висновку, що вихідні ідеї є «вродженими». До них належать ідеї Бога, числа, категорії, принципи логіки. Концепція «вроджених ідей» Декарта сягає корінням концепції «пригадування» душею ідей у Платона. «Вроджені» ідеї визнавали майже всі раціоналісти.

5. Проблема субстанції у філософії Нового часу.

Як вже було зазначено на початку лекції, одним з головних питань філософії Нового часу є питання про *субстанцію* (тобто про першооснову і першопричину всього існуючого): єдина вона чи подвійна, або ж існує багато субстанцій? Відповідно до того чи іншого розв'язання цього питання у філософії Нового Часу склалися три принципові позиції: *монізм* (Спіноза), *дуалізм* (Декарт) і *плюралізм* (Лейбніц).

1) *Дуалізм Рене Декарта.*

Вирішення питання про субстанцію полягало в прозорінні якоїсь універсальної першосутності, властивої всім кінцевим речам, складової основи їхнього буття. Декарт побачив у світі дві таких принципових першооснови: матеріальну і духовну субстанції (протяжність і мислення). Таким чином, людина, за Декартом, є «подвійною істотою», розшарованою на паралельно існуючі душу і тіло. Але, за визначенням самого Декарта, субстанція є те, що не потребує для свого існування нічого, у випадку з людиною дві взаємозалежні субстанції виявляли дивну залежність одна від іншої: дух, безсумнівно, впливає на тіло, але й тіло своїми хворобами, конституцією, тілесними потребами впливає на духовну субстанцію, більше того, припинення тілесних процесів після смерті унеможливорює подальше перебування душі в людському тілі. Таким чином, субстанції є не «паралельними», а досить переплетеними і взаємозалежними.

У Декарта над обома субстанціями підноситься Бог як вища і самостійна реальність, від якої вічні субстанції є похідними. Більш послідовним варіантом вирішення цієї суперечності є монізм, який розгорнув у своїй системі Спіноза. Він ототожнив субстанцію і Бога, і тому в його вченні філософська і релігійна картини світу збіглися.

2) *Монізм Бенедикта Спінози.*

Бенедикт Спіноза (1632—1677 рр.) — один з найбільших філософів Нового Часу — був двічі вигнанцем. Його сім'ю вигнали з Португалії католицькі інквізитори за вірність іудейській релігії. Потім старійшини синагоги вигнали його з єврейської громади за ересь і пантеїзм. В обох випадках вигнанню була піддана така світоглядна настанова, як **монізм** — спочатку релігійний монізм євреїв, які заперечували християнський догмат про троїстість Божества, а потім філософський монізм Спінози, який повстав проти антропоморфності образу старозавітного Яхве.

Вважається, що найсуттєвіший вплив на формування філософських поглядів Спінози зробив Декарт. Проте свою основну ціль — пошук універсального принципу єдності світу — Спіноза все ж таки запозичив не у великого француза, а з інших джерел: окрім Біблії і Талмуда, він вивчав роботи арабських і єврейських філософів, з яких його найбільше захоплював стародавній апологет всеєдності Маймонід. Звичайно, прихильника метафізичного монізму не міг задовольнити декартівський дуалізм: світ, розірваний на мислення і протяжність, — це не той світ, про який мріяв Спіноза. І мислення, і протяжність є *атрибутами єдиної Субстанції*, абсолютно самодостатньої і такої, що є *причиною самої себе* (causa sui). Оскільки ця субстанція є вищою досконалістю, то вона є Бог.

Моністичний світогляд Спінози змусив Спінозу відмовитися від декартівського вчення про дві субстанції, цей же світогляд не дав йому змоги змиритися з іудейським догматом про Бога, який перебуває десь поза природою. Бог Спінози присутній у кожному куточку світобудови, розлитий по всій природі. Його всесилля — в його *всеприсутності*, в його всеповноті. Світ з усім його розмаїттям і безконечністю форм — це Бог, побачений під різними кутами зору, тобто, говорячи мовою Спінози, це сукупність незліченної кількості *модусів єдиного Бога*. Його Бог не мав якостей, які б відрізнялися від законів природи. Бог Спінози — це світ у його єдності. Це і є той самий **пантеїзм**, за який Спіноза був вигнаний з єврейської громади.

В своїй головній праці, трактаті «Етика», Спіноза стверджує, що єдиною самодетермінуючою причиною є Бог. *Любов до нього, помножена на пізнання причинних зв'язків природи, — єдиний спосіб досягнення свободи.*

Його «інтелектуальна любов до Бога» поєднує в собі якості і жагучої віри, і раціонального пізнання, що досить довго розділяли філософів на два ворожих табори. У Спінози вони досягли гармонії.

3) **Плюралізм Готфріда Лейбніца.**

§ 3. Готфрід Лейбніц: людина як монада

Готфріда Лейбніца (1646—1716 рр.) не задовольняв монізм однієї субстанції (якби існувала тільки одна субстанція, всі речі були б пасивні, а не активні), не задовольняла його дискретна картина світу, в якій всі елементи-часточки абсолютно однорідні і позбавлені структури. Він був переконаний в *якісному розмаїтті явищ, у неповторності й унікальності* кожної речі і процесу. Тому й *вважав, що кількість субстанцій безкінечна*. У зв'язку з цим Лейбніц вводить поняття «монада».

Монада — це свого роду атом-субстанція. Головний атрибут монади — її активність, здатність до дії, сила. «Субстанція є істота, здатна діяти. Всяка справжня субстанція тільки і робить, що діє». Кожна монада є «живе дзеркало Всесвіту», «стиснутий Всесвіт», тому в обмеженій індивідуальності закладена безкінечна всезагальність. Кожна з монад — замкнений космос, «вони не мають вікон, аби що-небудь могло в них входити або з них виходити»; вони взаємодіють інакше. Монади безсмертні, тому що гинути можуть тільки складні тіла, розпадаючись на свої складові елементи, монади ж прості і неподільні. Монади абсолютно неповторні, і їхні розбіжності можна визначити за двома основними параметрами: 1) за оригінальністю структури свідомості; 2) за ступенем розвитку, активності і досконалості. Лейбніц поділяє монади *на три класи*: «оголені», «душі» і «духи». Перші з них являють собою неорганічний рівень, вони «сплять без сновидінь». Другому класу властиві відчуття і сприйняття. І тільки «духи» мають властивості особистості.

Монади, що стоять на нижчому щаблі, мають *темне* уявлення: вони не відрізняють сприйнятого ні від себе, ні від всього іншого. На щабель вище стоять монади, яким властиве *невизначне* уявлення: вони можуть відрізнити те, що вони уявляють, від всього іншого, але тільки не від самих себе. *Чітким* уявленням володіють лише ті монади, що стоять на вищому щаблі: вони відрізняють уявне і від себе, і від всього іншого. Інакше кажучи, на вищому щаблі монади мають самосвідомість.

Лейбніц заперечував можливість перетворення одних монад на інші, але був упевнений, що прогрес кожної з них не може бути зупинений.

Який же кінцевий пункт прогресу монад і як далеко він може перевершити сучасних людей? Або інакше: чи можна вийти за межі людського? Конкретна відповідь тут неможлива, оскільки діє принцип — «вищі монади незбагненні для нижчих». Проте принципове рішення полягає в тому, що немає меж прагненню монад до досконалості. І, отже, Лейбніц не сумнівається, що, по-перше, у Всесвіті є монади, що і духовно, і тілесно перевершують людей, і, по-друге, людина може вийти за свої межі. Верхня ж межа досконалості монад є Бог. Таким чином, духовне зростання людини є безмежним.